

סיפור "החליל" ופרק החליל

מנחם כ"ץ

א

אחד הסיפורים הקלאסיים של הספרות החסידיה מיסודו של ה"בעל שם טוב" הוא "החליל"¹. במאמר הנוכחי ברצוני להראות שסיפור זה מושתת גם על דיון בספרות התלמודית, ובמידה רבה הוא מעוצב על פיו² – כוונתי לדיון בתחילת פרק החמישי במסכת סוכה, פרק "החליל".

אביא תחילה את נוסח הסיפור כפי שהוא מופיע בספר קהל חסידים החדש³:

איש כפרי אחד, שהיה מתפלל תמיד ימים נוראים בבית מדרשו של הבעש"ט ז"ל, היה לו ילד אחד אטום לב מאוד, ולא היה יכול לקבל את צורת האותיות, ובפרט לומר שום דבר שבקדושה. ולא היה אביו לוקחו עמו בימים נוראים העירה, יען כי אינו יודע מאומה. וכאשר נעשה בר מצוה לקחו עמו על יום הכפורים, שיהיה אתו עמו לשומרו שלא יאכל ביום הקדוש לחסרון ידיעתו והבנתו. והילד היה לו חליל, שהיה מחלל תמיד בעת יושבו כשרה לרעות את הצאן ואת העגלים, ולקח אתו עמו בכיס בגדו את החליל, ואביו לא ידע מזה.

* אני מודה לידידי ד"ר מרדכי סכתו על הערותיו למאמר.

- 1 ראו: קהל חסידים החדש, לבוב תרס"ו, סי' יח, ו' ע"א-ע"ב; יעקב מרגליות, קבוצת יעקב, פרעמישלא תרנ"ז, נג ע"א. וראו גם: יעקב מרגליות, גדולים מעשה צדיקים, מהדורת ג' נגאל, ירושלים תשנ"ב, עמ' 23; ג' נגאל, הסיפורת החסידיה (מהדורה ב), ירושלים תשס"ב, עמ' 237-238.
- 2 עמנואל אטקס נוטה לראות את הסיפור כסיפור ריאלי – ראו ע' אטקס, בעל שם: הבעש"ט – מאגיה, מיסטיקה הנהגה, ירושלים תש"ס, עמ' 116. למרות שאין לדחות על הסף את הרקע הריאלי שניתן לראות בעיצוב הסיפור, הרי הסיפור צריך להיבחן בראש וראשונה בכלים ספרותיים ורעיוניים. [טענתו של אטקס שהסיפור החליל אינו מושפע מסיפור "הרועה" בספר חסידים (מהדורת ויסטינצקי-פריימן, פונקפורט תרפ"ד, עמ' 6) נכונה, ועל כן ארחיב, אי"ה, במקום אחר.]
- 3 ראו לעיל, הע' 1. ש"י עגנון מצינו כמקור לסיפור החליל בספרו ימים נוראים, ראו בהערה הבאה ובנספח ב' את עיבודו. לעיבוד דומה, אך שונה, ראו מ' בוכר, אור הגנוז, ירושלים ותל-אביב תשמ"ז, עמ' 87, על פי הנוסח שבקבוצת יעקב. וראו גם להלן, הע' 6.

הנער היה יושב כל המעת לעת הקדוש בבית המדרש, ואינו יכול לומר מאומה. בעת תפלת מוסף אמר לאביו: אבי, יש אתי עמי החליל שלי ואני רוצה מאד ליתן קול על החליל. ונתבהל אביו מאד וגער בו ואמר לו: "השמר לך ושמור נפשך מאד לבל תעשה את הדבר הזה". והוכרח להתאפק.

בעת תפלת מנחה אמר לו עוד הפעם: "אבי, הרשיני ליתן קול ולחלל בחליל שלי". וקלל אותו קללה נמרצת והזהיר בו באזהרה רבה לבל ירהיב בנפשו חלילה לעשות כזאת ולא היה יכול ללקחו מיד הנער יען כי הוא מוקצה.

אחר תפלת המנחה אמר לו עוד הפעם ובקש מאביו יהיה מה הרשיני נא לחלל איזה קול. וכאשר ראה אביו תשוקתו מאד וכי נכספה נפשו מאד לחלל אמר לבנו באיזה מקום אתה מחזיק את החליל והראה לו ולקח אביו בידו את הכיס והחזיק ידו על הכיס והחליל לשמור לבל יקחנו עמו וכן התפלל תפילת נעילה וידו מחזקת את כיס בגד הנער עם החליל. באמצע התפלה שמש הנער בחוזק רב את החליל מתוך הכיס ומיד אביו ונתן קול עצום בהחליל, ותמהו כל השומעים.

והבעש"ט אחרי הקול הזה קצר מהרגלו ואמר אחר התפילה: הנער הזה עם קול חלילתו העלה כל התפלות והקל מעלי. ואמר סיבת זה כי הוא אינו יודע לומר מאומה וכאשר כל היום הקדוש ראה ושמע תפלת ישראל, וניצוץ קדשו כערה בו כמו אש ממש, והיודע יכול להלביש תבערה הקדושה והתשוקה בתיבת התפלה לפניו יתברך אך הוא אינו יודע מאומה ולא מצא בעצמו לרווח צמאנו רק לחלל בחליל לפניו יתברך רק שאביו מנעו ואש תשוקתו כערה בו בכל פעם יותר עד כלות נפשו ממש ובחוזק תשוקתו חלל באמיתת נקודת לבבו בלא שום פניה' רק נקי לשמו יתברך, ורחמנא ליבא בעי והבל פיו הנקי נתקבל מאוד לרצון לפניו יתברך, ועל ידי זה העלה כל התפילות.⁴

המוטיב של תפילת תמים משמש מוטיב מרכזי בסיפור "החליל", ובא בהרבה סיפורים בספרות העממית לאורך הדורות,⁵ וגם בספרות התלמודית. אך בסיפורנו מודגשת נקודה נוספת המעניקה לו את ייחודו – כוונתי למתח בין מעשה שלילי, עבירה, מצד אחד, לבין ראייה חיובית של אותו מעשה. מתח זה מתבטא בעצם המילה "חליל": הרצון של

4 להלן בנספח ב' אני מביא את ניסוחי עיבודו הנפלא של ש"י עגנון לסיפור (להלן גם אתייחס אליו) – ראו ימים נוראים, ירושלים ותל-אביב תשי"ג, עמ' ססט.

5 ראו, למשל, ד' נוי, "תפילת התמים מורידה גשמים", מחניים נא (תשכ"א), עמ' 34-45. וראו י' אלשטיין, מעשה חושב – עיונים בסיפור החסידי, [תל-אביב] תשמ"ד, עמ' 29-33, וראו שם הע' 38. וראו גם: ע' יסף, סיפור העם העברי, ירושלים תשנ"ט, עמ' 418-415; ד' גריס, "סיפורי תפילה חסידיים כמקור לתפיסת עולם ואדם של החסידים", שפע טל – עיונים במחשבת ישראל ובתרבות היהודית, בעריכת ד' גריס ואחרים, באר שבע תשס"ד, עמ' 226 הע' 25, 229 הע' 35.

הילד לחלל בחליל מצד אחד כביטוי לתפילתו, ומצד שני הפחד של אביו שמא בנו יחלל את היום הקדוש ביותר, את יום כיפור.

מהסיפור ניתן להבין שבנסיבות מסוימות מותר ומוצדק לחלל בחליל ביום הכיפורים. לפי ההלכה המקובלת חל איסור להשמיע קול בכלי זמר בשבת וביום טוב, לכן אין זה מקרה שידועות גם נוסחאות אחרות לסיפור, שעל פיהן הילד לא חילל בחליל אלא שרק בפה או קרא "קוקוריקו":⁶ "בראותו ההתרגשות הגדולה בבית הכנסת, ובשמעו הבכיות והצעקות, נשבר אף לבו בקרבו וקרא בקול גדול: קוקוריקו, אלקים רחם נא!".⁷ יש גם נוסח מתוך יותר, ועל פיו הילד רק אמר בקול את אותיות הא"ב.⁸ אין לי ספק שהנוסח המקורי הוא המובא לעיל והנוסחאות האחרות לא נוצרו אלא כדי לעקוף את הבעיה ההלכתית שבסיפור המקורי.⁹

כאמור, אם נתבונן בנוסח המקורי של הסיפור – שעל פיו הילד חילל בחליל – לאור הדיון בספרות התלמודית, נבין את משמעות הסיפור בצורה מלאה ומדויקת יותר. עיבוד הסיפור והוצאת החליל ממנו גרם לאיבוד הנקודה המרכזית של הסיפור ולביטול הדמיון המהותי בינו לבין הסוגיא התלמודית, שהסיפור נשען עליה. אעתיק כאן אפוא את עיקר הסוגיא¹⁰ ואדון במשמעותה.

6 כך למשל במסורת חב"ד – ראו י"י שניאורסון, תורת החסידות (קונטרס מז), תשי"ז, עמ' 5-6 [מובא אצל אלשטיין, שם, עמ' 12 הע' 16]. וכך גם מובא אצל רש"י זיין (גם הוא חסיד חב"ד), ספורי חסידים למועדי השנה, תל-אביב תשי"ז, עמ' 93 [נוסח הסיפור מובא להלן, בנספח ג']; וכך גם אצל שלום אש, "הצדיק הכפרי", כתבי שלום אש, א, אודיסה תרע"ג, עמ' 89-92.

7 כך בעיבודו של הרב זיין.

8 על אדם פשוט המתפלל א"ב, והקב"ה עורך את תפילתו, ראו למשל אלשטיין (לעיל, הע' 5), עמ' 34. ראו אלשטיין (שם), עמ' 11.

10 על הסוגיא כולה, עיצובה ומטרתה, אדון, אי"ה, במקום אחר. מדובר בסוגיא ארוכה ומפותחת, האופיינית לסוגיות בתחילת המסכתות והפרקים. כבר כמה שנים אני עוסק במסכת סוכה, וראו לעת עתה פירורים קטנים: "הירושלמי בכתבי-היד של התלמוד הבבלי", סידרא ז (תשנ"א), עמ' 21-44; "מספר הצדיקים בעולם", מחניים 7 (תשנ"ד), עמ' 200-205; "סוגית לימוד בסוכה", משלב, עלון ישיבת הקב"ד – עין צורים, כז (תשנ"ה), עמ' 21-26; "סוגית לימוד בסוכה (לימוד וקבע בסוכה) – תלמוד בבלי, סוכה כח ע"ב כט ע"א", ארבע סוגיות (מהדורה נסיונית), בעריכת ש"י פרידמן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 14-21; "חורי ירושלים" וזוטות לשוניות במסכת סוכה", משלב כח (תשנ"ה), עמ' 19-21; "צורתו של מדרש הלכה 'או כלך לדרך זו'", שם כט (תשנ"ו), עמ' 33-43.

ב

הפרק החמישי במסכת סוכה מכונה "החליל" על שם תחילתו, "החליל חמשה וששה", ועל החליל הזה נאמר במשנה "זהו החליל של בית השואבה, שאינו דוחה לא את השבת ולא את יום טוב. אמרו: כל מי שלא ראה שמחת בית השואבה לא ראה שמחה מימיו" (פ"ה מ"א). המשנה מדגישה שהחליל של בית השואבה אינו דוחה לא את השבת ולא את יום טוב, ואפשר לשמוע ממנה שיש חליל אחר, שכן דוחה אותם. כלומר, שבהזדמנות אחרת, לא בשמחת בית השואבה, מחללים בחליל גם ביום טוב וכנראה גם בשבת. וכך באמת נאמר בירושלמי: "הא שלקרבן דוחה" (ירושלמי סוכה פ"ה ה"א, נה ע"א).¹¹ כוונת הירושלמי היא לחליל הנוכר במשנה, במסכת ערכין (פ"ב מ"ג):

ובשנים־עשר יום בשנה החליל מכה לפני המזבח:

בשחיטת הפסח הראשון, בשחיטת הפסח השיני, וביום טוב הראשון שלפסח, וביום העצרת, ובשמונת ימי החג.

בתוספתא שם נחלקו ר' יוסי בר' יהודה וחכמים האם החליל מכה¹² לפני המזבח גם בשבת – וזה לשון התוספתא (ערכין פ"א ה"ג): "חליל אין דוחה את השבת; ר' יוסי בר' יהודה אומר: דוחה". כלומר, לפי דעת ר' יוסי בר' יהודה, בבית המקדש, בזמן הקרבת הקורבן, בימים אלו מחללים בחליל אפילו בשבת.¹³ בדומה לכך נאמר גם בתוספתא במסכת סוכה (פ"ד ה"ד): "החליל דוחה את השבת,¹⁴ דברי ר' יוסה בר' יהודה; וחכמים אומרים: אינו דוחה אפילו את יום טוב."¹⁵ לדעת ר' יוסי בר' יהודה מחללים

11 לטוגיא כולה ראו להלן, נספח א'.

12 החליל מכה – בקול; כלומר, מחללים בחליל (ח' אלבק בפירושו למשנה).

13 לפי התוספתא במסכת ערכין, המחלוקת בין תנא קמא (חכמים), לבין ר' יוסי בר' יהודה היא רק בשבת. אם כן, גם חכמים מודים לנאמר במשנה "בשנים עשר יום בשנה החליל מכה לפני המזבח", כלומר בימים אלו ראוי לחלל בחליל, אך אם אחד מימים אלו חל בשבת או לא מחללים בחליל, כי "החליל אינו דוחה את השבת". הירושלמי (ראה להלן, בנספח א'), לעומת זאת, מפרש שמשנתנו היא רק דעת ר' יוסי בר' יהודה. עמדה אחרת בדברי חכמים באה בתוספתא מסכת סוכה (ומקבילותיה), המובאת בהמשך, וראו להלן, בסוף הערה 17.

14 בכ"י וינה וכ"י לונדון, וכן בדפוס, נוסף בטעות "בתחילתו" – ראו ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ד, עמ' 899, ד"ה ברם.

15 לדעת ר"ש ליברמן (תוספתא כפשוטה, שם, עמ' 899-900) גם כאן, בתוספתא מסכת סוכה, הכוונה לחליל של קרבן, ככתוספתא ערכין, וכדעת רב יוסף בבבלי, סוכה ג ע"ב. אם כן, חכמים האומרים "אינו דוחה אפילו את יום טוב", ככל הנראה חולקים על המשנה במסכת ערכין: "ובשנים־עשר יום בשנה החליל מכה לפני המזבח... וביום טוב הראשון שלפסח, וביום העצרת, ובשמונת ימי החג".

בחליל כשבת וביום טוב רק בחליל של קרבן, אך בזמן שמחת בית השואבה אין מחללים, כפי שמעיר הירושלמי על המשנה במסכת סוכה: "מתנית' דר' יוסה ביר' יודה".

ראוי להדגיש שהן חליל של שמחת בית השואבה והן חליל של קרבן נוהגים בחג הסוכות. חגיגת שמחת בית השואבה נוהגת, כמובן, רק בחג הסוכות – אך גם חליל של קרבן, רובו נוהג גם כן בחג הסוכות: מתוך שנים־עשר יום בשנה שהחליל מכה לפני המזבח, שמונה מהם בחג הסוכות (ארבעה הנוספים: "בשחיטת הפסח הראשון, בשחיטת הפסח השיני, וביום טוב הראשון שלפסח, וביום העצרת"). כלומר, על הקרבן (ביום),¹⁶ מחללים בחליל גם ביום טוב וגם בשבת, ואילו בלילה הסמוך לו,¹⁷ בשמחת בית השואבה, אין מחללים בחליל לא ביום טוב ולא בשבת. לכן, כל שמונת ימי חג הסוכות מחללים בחליל של קרבן, אך בשמחת בית השואבה מחללים רק בחמישה ימים ולכל היותר בששה ימים.¹⁸

מדוע חליל של קרבן דוחה את שבת ואילו חליל של שמחת בית השואבה אף את יום

טוב אינו דוחה? לשאלה זו באות בכבלי שתי תשובות עיקריות, אחת של רב יוסף והשנייה של ר' ירמיה בר אבא, וזאת כהסבר למחלוקת ר' יוסי בר יהודה וחכמים בבבלי (סוכה ג ע"ב - גא ע"א):

1 תנו רבנן: החליל דוחה את השבת, דברי רבי יוסי בר יהודה,

וחכמים אומרים: אף יום טוב אינו דוחה.

[1] אמר רב יוסף: מחלוקת בשיר של קרבן,

דברי יוסי סבר: עיקר שירה בכלי, ועבודה היא, ודוחה את השבת.

5 ורבנן סברי: עיקר שירה בפה, ולא עבודה היא, ואינה דוחה את השבת.

אבל שיר של שואבה – דברי הכל שמחה היא, ואינה דוחה את השבת...

[2] ורבי ירמיה בר אבא אמר: מחלוקת בשיר של שואבה,

16 לדעת ר"ח אלבק הכוונה בשעת קריאת ההלל, אבל כשירה שעל ניסוך היין לא השתמשו אלא כנבל וכינור ובצלצל, ועל אלו מודים גם חכמים שכלי שיר אלו דוחים את השבת, ולא נחלקו אלא בחליל שבשעת קריאת ההלל – ראה ח' אלבק, משניות קדשים, עמ' 400-401.

17 שמחת בית השואבה התקיימה בלילות החג: תחילתה "במוצאי יום טוב הראשון שלחג" (סוכה פ"ה מ"ב), וסיומה עם עלות הבוקר (ראו שם, מ"ד). וראו י' תבורי, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תש"ס, עמ' 194-198. מה שכתב תבורי שם, בסוף עמ' 197, "שמחת בית השואבה אינה דוחה שבת. התנאים נחלקו אם היא דוחה יום טוב", לא דייק. מחלוקת התנאים היא גם בשבת וגם ביום טוב. לדעת רב יוסף (וכך משתמע מהירושלמי וממקורות התנאים, ראה ר"ש ליברמן, שם) מחלוקתם היא בחליל של קרבן, וחליל של בית השואבה לדעת הכל אינו דוחה אף את יום טוב, ואילו לדעת ר' ירמיה בר אבא מחלוקתם היא בחליל של בית השואבה הן לגבי יום טוב והן לגבי שבת, אבל חליל של קרבן לדעת הכל דוחה אף את השבת.

18 שישה ימים, אם חל יום טוב הראשון של חג בשבת.

דרכי יוסי בר יהודה סבר: שמחה יתירה נמי דוחה את השבת,

ורבנן סברי: שמחה יתירה אינה דוחה את השבת.

10 אבל בשיר של קרבן – דברי הכל עבודה היא, ודוחה את השבת.

רב יוסף, בהסבירו את טעמו של ר' יוסי בר יהודה, אומר שמחללים בחליל בשיר של קרבן אפילו בשבת, כי עבודה היא, ועבודה בבית המקדש דוחה את השבת; אך אין מחללים בחליל בשמחת בית השואבה המתקיימת בבית המקדש, כי שמחה היא, ושמחה, אפילו בבית המקדש, אינה דוחה את השבת. הטעם הזה בא גם בהסברו החלופי של ר' ירמיה בר אבא לדברי חכמים. לדעת חכמים מחללים בחליל בשיר של קרבן אפילו בשבת, כי עבודה היא, ועבודה בבית המקדש דוחה את השבת. אך אין מחללים בחליל בבית השואבה המתקיימת בבית המקדש, כי שמחה היא, ושמחה, גם שמחה יתירה, אפילו בבית המקדש, אינה דוחה את השבת.¹⁹

ההסבר המפורש, כאמור, בא רק בבלי, בתוך דברי רב יוסף (ובתוך דברי ר' ירמיה בר אבא, החולק עליו).²⁰ אך גם ממקורות התנאים משתמע שהבחנה היא בין עבודה לשמחה, וכדברי רב יוסף. בהמשך המשנה הראשונה בפרק החליל מודגש שמדובר

19 אמנם לדעת ר' ירמיה בר אבא, ר' יוסי בר יהודה מתיר לחלל בחליל גם בשמחת בית השואבה ואין הוא מחלק אפוא בין עבודה לבין שמחה. אולם בירושלמי, כאמור, אין מקבילה לעמדה זו.
20 מסתבר כי הנימוקים לדברי האמוראים (שורות 3-4, 7-8) אינם מדברי האמוראים עצמם אלא הם דברי פרשנות שנוספו לדברי האמוראים. תן דעתך לעבודה שלמרות שיעקר דבריהם (הן בתחילה והן בסיום) הם כעברית, בנימוק שבתוך יש שימוש בארמית: "דר... סבר... ורבנן סברי...". ניתן לשער שיעקר דבריהם כך הוא:

"[1] אמר רב יוסף: מחלוקת בשל קרבן, אבל של שואבה – דברי הכל אינה דוחה.

[2] ורבי ירמיה בר אבא אמר: מחלוקת בשל שואבה, אבל בשל קרבן – דברי הכל דוחה."

אם כך, הרי לשונו של רב יוסף קרובה ללשון הירושלמי, "הא שלקרבן דוחה". ראה חלקית להצעה זו יש גם מנוסח כתבי יד התימניים, הגורסים בדברי ר' ירמיה בר אבא לשון קצרה יותר, בלי הנימוק "עבודה היא":

נוסח הדפוס

נוסח תימן – כ"י ביהמ"ד RAB. 218,
אנלאו 270

ורבי ירמיה בר אבא אמר: מחלוקת בשיר של שואבה, ור' ירמיה אמר: מחלוקת בשל בית השואבה,

דרכי יוסי בר יהודה סבר: שמחה יתירה נמי דוחה את השבת, דר' יוסי בר יהודה סבר: שמחה יתירה נמי דחי,

ורבנן סברי: שמחה יתירה אינה דוחה את השבת, ורבנן סברי: שמחה יתירה לא דחי.

אבל בשיר של קרבן – דברי הכל עבודה היא, ודוחה את השבת, אבל של קרבן – דברי הכל דחי.

בשמחת בית השואבה – "אמרו: כל מי שלא ראה שמחת בית השואבה לא ראה שמחה מימיו" – ואילו החליל הנוזר במסכת ערכין הוא על הקרבן, כנאמר שם (פ"ב מ"ג): "ובשנים-עשר יום בשנה החליל מכה לפני המזבח".²¹

ג

הסיפור החסידי על הילד שחילל בחליל בבית מדרשו של הבעש"ט משקף בצורה מדויקת את מה שראינו בדיון התלמודי. אביו של הילד רצה למנוע בכל כוחו מבנו לחלל בחליל, כי בעיניו הבן רצה לחלל בחלילו סתם, כביטוי של שמחה – אם זאת היא הסיבה, באמת אסור לחלל בחליל, והמחלל בחליל מחלל בכך את יום הכיפורים. אך לדעת המספר, ולדעת הבעש"ט, הילד השתוקק לחלל בחלילו כביטוי האמיתי ביותר של עבודה. וכשם שלפי הסוגיא בחליל של קרבן מותר לחלל אף בשבת כי עבודה היא, כך גם הילד הזה בבית מדרשו של הבעש"ט.

ראוי לציין גם שהסיפור פותח בציון העבודה שהמעשה התרחש בבית מדרשו של הבעש"ט, ובוה יש רמזיה מסוימת שכעת בית מדרשו של הבעש"ט הוא מעין בית המקדש של אז.²²

נראה לי שברקע הסיפור יש גם דמיון והקבלה לתקיעת שופר. גם תקיעת שופר היא סוג של פנייה, תפילה, לקב"ה, אך בלי מילים, זו מעלתה. יתר על כן, מלבד תקיעת שופר העיקרית בראש השנה הנהיגו בתקופת הגאונים (ראה להלן) לתקוע בשופר ביום כיפור בסיום תפילת הנעילה. בדומה לכך, גם בסיפור "החליל", כשהגיע הנער לתפילת הנעילה "נתן קול גדול בחליל, עד שתמהו כל השומעים".

תן דעתך: עגנון, בספרו "מים נוראים", מביא את הסיפור "החליל" בפרק המוקדש לתפילת נעילה (פרק שלושה ועשרים: נעילה, עמ' ססט), ולאחריו, עדיין בכותרת "החליל", מביא עגנון את המקור על תקיעה בסיום תפילת נעילה: "אחר קדיש תתקבל תוקעין תקיעה אחת, ויש מקומות שתוקעין תקיעה שברים תרועה תקיעה. וכן מובא

21 גם הרמב"ם מציין את ההבחנה הזו. בהלכות כלי המקדש (פ"ג ה"ו) הוא פוסק שחליל של קרבן דוחה את השבת כי עבודה היא, ובלשוננו: "בשנים עשר יום בשנה החליל מכה לפני המזבח: בשחיטת פסח ראשון, ובשחיטת פסח שני, וביום טוב הראשון של פסח, וביום הראשון של עצרת, ובשמינה ימי החג, וחליל זה דוחה שבת מפני שהוא חליל של קרבן וחליל של קרבן עבודה היא ודוחה את השבת". ואילו ביחס לשמחת בית השואבה הוא מציין "והיאך היתה שמחה זו? החליל מכה... ואומרים דברי שיר ותושבחות. ושמחה זו אינה דוחה לא את השבת ולא את יום טוב" (הלכות שופר וסוכה ולולב, פ"ח ה"ג).

22 גם מוטיב זה נשמר בנוסח המקורי וגם בניסוחו של ש"י עגנון, אך נעלם בעיבודים האחרים של הסיפור, כולל בעיבודו החבידי של הרב זוין (ראה להלן, נספח ג').

במחזור ויטרי שמעתי שתוקעין בארץ ישראל מוצאי יום הכיפורים תקיעה שברים תרועה תקיעה לאחר כל התפילה וכו' (שם, עמ' שסט-שע), ולאחריהם מביא שבעה טעמים שונים לתקיעה זו (עמ' שע-שעא).

סוף דבר: ניתוחנו מלמד שמוטיב החליל בסיפור הוא חלק מהותי מהרעיון המרכזי של הסיפור. הוצאתו והחלפתו במוטיב אחר, מונעת אמנם סתירה חזיתית עם ההלכה המקובלת, אבל במקביל סותמת לחלוטין את הבנת הרעיון הבסיסי של הסיפור.

נספח א' – תלמוד ירושלמי

סוכה פ"ה ה"א, נה ע"א²³

החליל חמשה וששה, כול'.

1 הא שלקרבן דוחה.

מתניתא דר' יוסה ביר' יודה.²⁴

דתני: חליל שלקרבן דוחה את השבת, דברי ר' יוסי ביר' יהודה;

וחכמים אומרים: אינו דוחה לא את השבת ולא את יום טוב.

5 תמן תנינן: "בשנים עשר יום בשנה החליל מכה לפני המזבח:

בשחיטת הפסח הראשון, בשחיטת הפסח השני, וביום טוב הראשון

שלפסח, וביום העצרת, ובשמונת ימי החג" [ערכין פ"ב מ"ג].

ויש שמונה בלא שבת?!

ר' יוסי אמר לה סתם, ר' יוסה ביר' בון בשם ר' יוחנן:

10 דר' יוסה ביר' יהודה היא.²⁵

על דעתהון דאילין רבנן למה אינו דוחה.

משם שאינו מחוור.

והא כת' "והעם מחללים בְּחֻלְלִים" (מלכים א א מ).

בשמחת שלמה הכת' מדבר.

15 ר' יונה בשם ר' בא בר ממל:

"יְשַׁמְתֵת לַבַּב כְּהוֹלֵךְ בְּחֻלְלִים" (ישעיהו ל כט).

כל זמן שהחליל נוהג ההלל נוהג.²⁶

ר' יוסי ביר' בון בשם ר' בא בר ממל:

למה קורין את ההלל כל שבעת ימי החג.

20 כנגד הלולב שהוא מתחדש כל שבעה.

ולמה מן כל אילין מיליאי חליל תנינן.

שזה לקיצים וזה לקיצין וזה חביב וזה חביב ותלו חביב בחביב.

23 במסגרת זו לא ארחיב בפירוש הסוגיא – וראו לעיל, הע' 10.

24 משנתנו במסכת סוכה.

25 לדעת אמוראים אלו (ר' יוסי ור' יוסה ביר' בון בשם ר' יוחנן) גם משנת ערכין היא כדעת ר' יוסי בר' יהודה, חזאת לאור הקושיא "ויש שמונה בלא שבת?!" וכך פירש את משנתנו גם ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה (לעיל, הע' 15), עמ' 899-900, ד"ה והכוונה כאן.

26 לדעת ר"ח אלבק כנראה יש להגיה "כל זמן שההלל נוהג החליל נוהג", ראה בפירושו למשניות קדשים, עמ' 401 הע' 1.

נספח ב' - ש"י עגנון

ימים נוראים, ירושלים ותל-אביב תשי"ג, עמ' שסט

כפרי אחד היה רגיל להתפלל בימים נוראים בבית מדרשו של הבעש"ט ז"ל. היה לו ילד אטום לב, שלא היה יכול לתפוס אפילו את צורת האותיות, כל שכן לומר שום דבר שבקדושה. לא היה אביו מביאו לעיר, מחמת שלא ידע כלום. כיון שנעשה בר מצוה, נטלו אביו עמו על יום הכפורים, כדי לשמרו שלא יאכל ביום צום קדוש מחמת חסרון ידיעה. היה לו לילד חליל קטן, שהיה מחלל בו תמיד בשעה שהיה יושב בשדה ורועה את הצאן. נטל את החליל ונתנו בכגדו, ואביו לא ידע.

היה הילד יושב כל יום הכפורים בבית המדרש, ולא התפלל, מפני שלא ידע כלום. בשעת תפילת מוסף אמר לאביו: 'אבא, רוצה אני לחלל בחלילי'. נתחלחל אביו וגער בו. נתאפק הילד על כרחו.

בשעת תפילת מנחה חזר ואמר: 'יהי מה, הרשני נא לחלל'. כיון שראה אביו של התינוק שהוא מבקש מאד לחלל, אמר לו: 'היכן החליל?'. הראה לו על כיס בגדו. נטל אביו של התינוק את כיס בגדו והחזיק בידו את הכיס עם החליל, כדי שלא יוציאו ויחלל בו. עמד והתפלל תפילת נעילה, כשירו מחזקת בכיס ובחליל. באמצע התפילה שמט הנער בחזקה את החליל מתוך הכיס ומיד אביו ונתן קול גדול בחליל, עד שתמהו כל השומעים. כיון ששמע הבעש"ט את הקול, קיצר מכפי הרגלו. אחר התפילה אמר: תינוק זה בקול חלילו העלה כל התפילות והקל מעלי, שתינוק זה אינו יודע כלום, ומאחר שכל היום הקדוש ראה ושמע תפילת ישראל, נתלקח בו ניצוץ קדשו כמו אש ממש, ואש תשוקתו בערה בו בכל פעם יותר ויותר, עד כלות נפשו ממש, ובחזוק תשוקתו חילל באמיתות נקודת לבו בלא שום פניה, רק לשמו יתברך לבדו, והבל פיו הנקי נתקבל מאד לפניו יתברך, ועל ידי זה העלה כל התפילות.

נספח ג' - הסיפור המובא אצל רש"י זוין

ספורי חסידים למועדי השנה, תל-אביב תשי"ז, עמ' 93

התלמידים הקדושים של הבעש"ט הכירו פעם בשעת תפלת נעילה בתפלת הבעש"ט, שהרכבה בכניות ובתחנונים יותר מהרגיל, שיש קטרוג גדול למעלה והמצב חמור, והתאמצו אף הם בתפלות ובכיות עצומות מעומק הלב. ומתפללי בית הכנסת, בעזרת ישראל ובעזרת נשים, כשראו שהבעש"ט ותלמידיו מתאמצים מאד בתפלתם, וכשמעם זעקתם בקול מר צורח, נשבר לבם בקרבם ובכו אף הם כבי רב.

כשהגיע זמן תפלת ערבית והבעש"ט ותלמידיו עומדים על עמדם, מתחזקים ומתאמצים בתפלתם, הבינו כולם שהמצב הוא "לא כשורה", ויהי רשע גדול מהבכיות והייללות של כל האנשים והנשים.

והבחור יהודי אחד, בן כפר רועה צאן ובקר, בא לימים הנוראים לבית הכנסת של הבעש"ט. בהיותו בור גמור, עמד כל הזמן כשהוא מקשיב ומסתכל בפני החזן באין אומר ודברים. כבן כפר היה רגיל בקולותיהם של בעלי החיים, עזים וכבשים ועופות, וקולו של תרנגול היה אצלו החשוב ביותר. בראותו ההתרגשות הגדולה בבית הכנסת, ובשמעו הבכיות והצעקות, נשבר אף לבו בקרבו וקרא בקול גדול: קוקוריקו, אלקים רחם נא! המתפללים נבהלו לשמוע קול קורא כתרנגול, והמתפללות בעזרת נשים נפחו ביותר, ולא ידעו מי הוא הקורא, עד ששמעו הקריאה "אלקים. רחם נא!" וראו שהבחור הכפרי הוא זה. אחדים מאלה שהיו סמוכים לו גערו בו להשתיקו ורצו לגרשו. והוא אמר להם: אף אני יהודי.

וכעבור רגעים אחדים אחר המאורע, נשמע קולו של הבעש"ט, ואחריו התלמידים הקדושים, כשהם ממהרים לסיים תפלת נעילה, ופני הבעש"ט נהרו. בנעימה מיוחדת התחיל הבעש"ט חזרת הש"ץ של תפילת נעילה, ובהתעוררות מיוחדת אמר את פסוקי היחוד: שמע ישראל, ברוך שם, וד' הוא האלקים. אחר זה שר הבעש"ט שירי שמחה. וכשבת הבעש"ט בסעודת מוצאי יום הכיפורים עם תלמידיו, סיפר את כל פרטי הקיטרוג שהיה למעלה על אחת הקהלות, עדה שלמה בישראל, קיטרוג של כלייה רחמנא ליצלן, וכשהתאמץ בתפלתו לעורר רחמי שמים על הקהלה, נתעורר קטרוג גדול עליו, על אשר הוא משתדל להושיב בני ישראל בכפרים ובפרשת דרכים, במקומות שעלולים ללמוד ח"ו משכניהם הגוים את דרכיהם. וכשהתחילו לברוק במעשיהם של אנשי הכפר, ראה שהמצב הוא חמור מאד. אך לפתע פתאום נשמע כשמים קול קריאתו של בן הכפר התם: "קוקוריקו, אלקים רחם נא!", וקריאה תמימה זו גרמה קורת רוח למעלה עד רום המעלות, ובטלו הקטרוגים מעל אותה קהלה ומעל הבעש"ט.

נספח ד' – הסיפור המובא אצל מ"י בן-גריון [ברדיצ'בסקי]

ממקור ישראל, תל-אביב תשכ"ו, עמ' שי, סי' תקכט

החליל

לאיש כפרי אחר, שהיה ממקורבי הרב רבי ישראל, היה ילד אחד אטום לב מאד, ולא היה יכול להשיג אף צורת האותיות. ולא היה אביו לוקחו עמו, גם כנסעו לעיר להתפלל בימים הנוראים. אך כאשר הגיע הנער לשלוש עשרה שנה ונעשה בר מצוה, לקחו עמו לעיר, ליום הכיפורים. להילד היה חליל, שבו היה מחלל בשבתו לרעות את הצאן בשדה; והוא לקח עמו את החליל בכיסו, ואביו לא ידע.

הנער ישב כל היום הקדוש בבית המדרש ולא יכול לומר מאומה. ויאמר לאביו בעת תפילת מוסף: יש אתי החליל, ואני רוצה לחלל בו. ונתבהל אביו מאד וגער בו ואמר לו: הישמר לך ושמור נפשך מאד, לבל תעשה את הדבר הזה. בעת תפילת מנחה אמר לאביו עוד פעם: הרשני נא, אבי, ליתן קול ולחלל בחליל שלי. והזהיר אותו אביו באזהרה רבה, לבל ירהיב בנפשו לעשות כזאת. והנער שוב ביקשו. ראה אביו תשוקתו להריע, וכי נכספה נפשו מאד לחלל; החזיק ידו על הכיס והחליל, לבל יקח את החליל. וכן התפלל תפילת נעילה, וידו מחזקת את כיס בגד הנער שבו החליל. באמצע התפילה הוציא הנער בחזק יד את החליל מכיסו ויריע בו בקול עצום. ויתמהו השומעים. אמר הרב רבי ישראל במוצאי יום הכיפורים, שהנער הזה העלה בחליל שלו את כל התפילות.